

JACEK FALSKI

Nowe ujęcie neutralności światopoglądowej i prawa do wolności religii w orzecznictwie belgijskim ostatnich lat elementem przemian w relacjach państwo – Kościół w Królestwie Belgii

A New Approach to Ideological Neutrality and the Right to Freedom of Religion in Belgian Case Law in Recent Years as Part of Changes in State-Church Relations in the Kingdom of Belgium

Abstract

This paper focuses on the changes currently taking place in Belgium regarding the right to freedom of thought, conscience and religion (freedom of religion). This is an important issue, as Belgian courts have recently issued several interesting judgements in this area that clarify the relevant constitutional regulations. A key issue in this context is the complex nature of the concept of neutrality as it is applied in Belgium. The author seeks to outline and explain it to the reader.

KEYWORDS: right to freedom of religion, state-church relations in the Kingdom of Belgium, principle of neutrality, Constitutional Court of Belgium, Belgian case law

SŁOWA KLUCZOWE: prawo do wolności religii, stosunki państwo-Kościół w Królestwie Belgii, zasada neutralności, sąd konstytucyjny Belgii; belgijskie orzecznictwo

JACEK FALSKI – doktor habilitowany nauk prawnych, profesor Instytutu Nauk Prawnych PAN, ORCID – 0000-003-0893-3887, e-mail: inp@inp.pan.pl

1 | Wstęp

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie kierunku zarysowujących się ostatnio tendencji ewolucyjnych w zakresie realizacji prawa do wolności religii w Królestwie Belgii. Warto wspomnieć, że wolność religii rozumiana indywidualnie czy też jednostkowo jest w dużej mierze uzależniona od obowiązującego (w danym miejscu i czasie) modelu stosunków między państwem a Kościołem.

Belgijska baza konstytucyjna dotychczasowego modelu tych stosunków zawarta jest w ustawie zasadniczej z 1831 r. i co za tym idzie zakotwiczona w jakże odległej i odmiennej od realiów współczesności I połowie XIX wieku.

Jedną z najbardziej wymiernych metod prowadzących do wskazanego wyżej celu badawczego jest odwołanie się do doświadczeń jurysprudencji i wydawanych w ostatnich latach istotnych wyroków, nadających nowy interpretacyjnie kształt instytucjom i prawom pochodzącym z bardzo odległych w czasie konstytucyjnych założeń.

Wnioski płynące z analizy wspomnianych wyroków stanowią miarodajne źródło refleksji dotyczącej transpozycji podstawy konstytucyjnej do współczesnych uwarunkowań prawnych i faktycznych. Taka metodologia prowadzi finalnie do możliwości oceny praktycznej operacjonalizacji podstawy prawnej, a także wskazania zmian dokonujących się tak w zakresie interpretacji pojęcia neutralności światopoglądowej, jak też w obszarze prawa do wolności religii, czy szerzej relacji między państwem a Kościołem *tout court*. Warto przy tym zastrzec, że wynik prowadzonych niżej rozważań może okazać się daleki od jednoznaczności, która winna cechować definiowanie tego rodzaju modeli, bowiem Belgia, ojczyzna René Magritte'a i Paul'a Delvaux, w ocenie samych mieszkańców Królestwa, ale także przedstawicieli doktryny przesiąknięta jest absurdem i surrealizmem i trudno nie dostrzec ich przejawów także w kulturze prawnej^[1].

¹ Leopold Vanbellinghen, „Laïcité „à la belge”: vers une neutralité intrinséquement plurielle?” *Revue du droit des Religions*, 14 (2022): 70.

2 | Konstytucyjne podstawy relacji państwa z Kościołami i związkami wyznaniowymi w świetle belgijskiej ustawy zasadniczej z 1831 r.^[2]

Artykuł 19 Konstytucji Belgii mówi: „Gwarantuje się wolność kultu religijnego i publicznego praktykowania go jak również wolność przejawiania wszelkich poglądów w każdej dziedzinie. Wyjątek od tej zasady stanowi ściganie przestępstw popełnionych przy nadużywaniu tych wolności”. Z kolei artykuł 20 stanowi: „Nikt nie może być zmuszony do udziału w jakimkolwiek sposób w aktach i obrzędach jakiegokolwiek kultu religijnego ani też do obchodzenia świąt przezeń ustanowionych”, zaś artykuł 21:

Państwo nie ma prawa interweniować ani w mianowanie, ani we wprowadzanie na urząd duchownych jakiegokolwiek wyznania, jak też zabraniać im utrzymywania kontaktów ze swymi przełożonymi, lub publikowania swych dokumentów; w tym ostatnim przypadku stosuje się zwykłe zasady odpowiedzialności w dziedzinie prasy i publikacji. Ślub wyznaniowy winien być poprzedzony ślubem cywilnym, z wyjątkiem przypadków, które w razie potrzeby określi ustawa.

Art. 24 p. 1 stanowi, że:

[...] Wspólnota organizuje nauczanie, które jest światopoglądowo neutralne. Oznacza to zwłaszcza poszanowanie przekonań filozoficznych, ideologicznych i religijnych rodziców i uczniów. Szkoły organizowane i prowadzone przez władze publiczne zapewniają młodzieży aż do zakończenia obowiązku szkolnego wybór między nauczaniem jednej z uznanych religii lub neutralnej światopoglądowo etyki.

Art. 24 p. 3 mówi, że „[...] wszyscy uczniowie podlegający obowiązkowi szkolnemu mają prawo do edukacji religijnej lub etycznej na koszt wspólnoty”. Art. 131 głosi, że: „Ustawa określa środki służące zapobieganiu dyskryminacji ze względów ideologicznych i filozoficznych”. Art. 181 p. 1 stanowi, że: „Uposażenie i emerytury duchownych zapewnia państwo, niezbędne w tym celu środki są ustanawiane corocznie w budżecie” (p. 1); oraz że:

² Cytaty z Konstytucji pochodzą z publikacji *Konstytucja Królestwa Belgii z dnia 7 lutego 1831*, tłum. Wiesław Skrzydło (Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2010).

Uposażenia i emerytury przedstawicieli organizacji uznawanych przez prawo, które zapewniają wsparcie moralne według bezwyznaniowych koncepcji filozoficznych, są zapewnione przez państwo, a niezbędne w tym celu środki są corocznie ustanawiane w budżecie (p. 2).

Warto jeszcze wskazać, że w świetle art. 91 Konstytucji obejmujący tron Król Belgii składa przed połączonymi Izbami Parlamentu przysięgę neutralną światopoglądowo o następującej treści: „Przysięgam przestrzegać Konstytucji i praw ludu belgijskiego, utrzymywać niepodległość narodową i integralność terytorium”.

3 | Praktyczny wymiar belgijskiej neutralności światopoglądowej

Trudno uznać, żeby zacytowane regulacje konstytucyjne w wyczerpujący, pełny sposób formułowały zasady relacji państwa z Kościołami i związkami wyznaniowymi, tym bardziej interesująca jest praktyka mająca miejsce w tym zakresie.

We współczesnej Belgii obowiązuje model „neutralności przyjaznej” czy inaczej „rozdziłu umiarkowanego”^[3] państwa i Kościołów. Belgijska „laickość”^[4] nie wynika z żadnej zadeklarowanej zasady, ale jest raczej funkcjonalną cechą państwa prawa, które nie sytuuje Boga w centrum swych wartości naczelnych. Ten „selektywnie świecki”, żeby użyć jeszcze jednego określenia, model stosunków państwa z Kościołem nie wynika – jak już wskazano – z jakiegokolwiek ściśle określonej koncepcji, czy też spójnego systemu regulacji prawnych, ale znajduje źródło w kumulacji aktów prawnych, pochodzących z różnych epok a jednocześnie jest rezultatem całokształtu doświadczeń i praktyk kolejnych, następujących po sobie elit politycznych. Z jednej strony mamy więc do czynienia z podkreśleniem niezależności czy nawet odrębności prawa państwowego i kościelnego (np.

³ Louis Léon Christians, „Le financement des cultes en droit belge – Bilans et perspectives” *Quaderni di Diritto e Politica Ecclesiastica*, (2006): 83.

⁴ Jean-Philippe Schreiber, *La laïcité, au coeur du système belge*. <https://www.calliege.be/salut-fraternite/98/la-laicite-au-coeur-du-systeme-belge/>.

zasada uprzedniości ślubu cywilnego), z drugiej natomiast podtrzymywaniem rozwiązań znanych z tzw. systemu powiązania – jak np. konstytucyjne zagwarantowanie (art. 181 p. 1 Konstytucji Królestwa Belgii) duchownym państwowych uposażeń i emerytur. Warto wskazać, że w Belgii działa obecnie sześć religii uznanych przez państwo, a mianowicie: katolicka, prawosławna, judaistyczna, anglikańska, protestancka i islamska.

Na mocy nowelizacji ustawy zasadniczej w 1993 r. tożsame gwarancje uzyskali przedstawiciele uznawanych przez prawo organizacji, które udzielają wsparcia moralnego według bezwyznaniowych koncepcji filozoficznych, co świadczy o otwarciu państwa na różnorodność światopoglądową i równe traktowanie tego rodzaju instytucji bez względu na ich proveniencję z zastosowaniem jedynego bezpiecznika, a mianowicie uznania przez prawo. Warto dodać, że w 2002 r. weszła w życie ustawa dotycząca Rady Głównej bezwyznaniowych wspólnot filozoficznych, przedstawicieli i zakładów odpowiedzialnych za zarządzanie interesami bytowymi i finansowymi uznanych bezwyznaniowych wspólnot filozoficznych^[5].

Wyposażenie państwa w kompetencje uznawania (bądź nie) tego rodzaju organizacji zostało jednak uzależnione od wprowadzenia – ustawą federalną – ogólnych kompleksowych rozwiązań prawnych określających kryteria, które miałyby wchodzić w grę w toku takiej procedury. Zatem tak długo jak ustawa ta nie wejdzie w życie formalne, uznawanie nowych organizacji wyznaniowych i bezwyznaniowych nie jest możliwe.

Na tę przeszkodę natknął się m.in. zrzeszający 35 stowarzyszeń związek buddystów belgijskich starający się od 2006 r. o uznanie go bezwyznaniową organizacją filozoficzną. Buddyści uzyskali co prawda obietnicę, że zostaną uznani w pierwszym rzędzie, ale problemem pozostaje brak stosownych przepisów.

Po 18 latach oczekiwań sprawa ta nabrała jednak nowej dynamiki i projekt stosownej ustawy został przesłany w ubiegłym roku (2023) przez Radę Ministrów do Rady Stanu celem uzyskania opinii, a następnie zostanie przedłożony do przegłosowania w Parlamencie Federalnym. Oficjalne uznanie wiąże się ze znacznym zwiększeniem dotacji państwowej. Od 2008 r. Związek otrzymywał 200 000 euro z budżetu państwa na wzmocnienie

⁵ Ustawa z 21 czerwca 2002: „Loi du 21 juin 2002 relative au Conseil central des Communautés philosophiques non confessionnelles de Belgique, aux délégués et aux établissements chargés de la gestion des intérêts matériels et financiers des communautés philosophiques non confessionnelles reconnues”, *Moniteur Belge*, 22 octobre 2002, p. 48180. <https://legirel.cnrs.fr/spip.php?article157&lang=fr>.

swych struktur w perspektywie oficjalnego uznania, które „niebawem” miało nastąpić. Po zakończeniu związanej z tym procedury dotacja wzrosła do około 1,2 miliona euro rocznie^[6].

Dużo wcześniej, bo już w 2002 r. na innych zasadach uznany został Ruch Laicki (*laïcité organisée*) zrzeszający stowarzyszenia i organizacje ateistów i agnostyków. Uznanie nastąpiło bezpośrednio na podstawie trzech podstawowych zasad konstytucyjnych, a mianowicie: równości i niedyskryminacji (art. 10 i 11 Konstytucji), wolności religii i wolności wyrażania wszelkich poglądów w każdej dziedzinie (art. 19 i 20 Konstytucji), i wreszcie niezależności wyznań wobec państwa (art. 21 p. 1 Konstytucji). Na podstawie art. 181 p. 2 Konstytucji Ruch Laicki uzyskał prawo do corocznej dotacji państwowej.

Organizacje laickie rozwijały się i działały przez cały XX w., a w latach 60-tych uzyskały strukturę pozwalającą na wyłonienie reprezentacji d.s. kontaktów z władzami państwa.

Warto wskazać, że istnieje dychotomia terminologiczna w zakresie nazewnictwa tej organizacji i o ile w części Belgii posługującej się językiem francuskim używa się nazwy Ruch Laicki (*laïcité organisée*), o tyle w części niderlandskojęzycznej nazwa wiąże się z humanizmem (*Humanistisch Verbond*) lub wolnomyślicielstwem (*Unie Vrijzinnige Vereniging*)^[7].

Konstytucyjne gwarancje finansowych świadczeń dla belgijskich duchownych (rozszerzone później także – jak była mowa – na przedstawicieli innych uznanych organizacji zapewniających wsparcie moralne wg bezwyznaniowych koncepcji filozoficznych) są niejako zadośćuczynieniem za mającą miejsce w XVII i XVIII w. masową konfiskatę kościelnych majątków, w tym znacznej wartości nieruchomości. Watykan zadeklarował z dużą i nieskrywaną niechęcią możliwość uznania takiego aktu dziejowego, zażądał jednak w zamian od belgijskiego państwa zobowiązania się do pokrywania z budżetu kosztów funkcjonowania instytucji kościoła działających w Królestwie Belgii, w tym wypłacania duchownym stosownych świadczeń.

Należy także wspomnieć o charakterystycznym dla systemu społeczno-politycznego, a co za tym idzie prawnego Belgii i stanowiącej jego źródło Holandii, zjawisku pilaryzacji (uwarstwienia pionowego). Fenomen ten

⁶ Eric Steffens, *Le bouddhisme reconnu en Belgique comme conception philosophique non confessionnelle*. <https://www.vrt.be/vrtnws/fr/2023/03/17/le-bouddhisme-reconnu-en-belgique-comme-conception-philosophique/>.

⁷ Laïcité organisée, CRISP asbl – Vocabulaire politique. <https://www.voculairepolitique.be/laicite/>.

polega – obrazowo rzecz ujmując – na budowaniu całokształtu pluralistycznego porządku życia społecznego w oparciu o kompromisy zawierane na kanwie porozumień wynikających z uzgodnień między odmiennymi religiami/filozofiami (katolicyzm, protestantyzm, ateizm), wiodącymi doktrynami politycznymi (liberalizm, socjalizm), grupami językowymi (głównie francuska i flamandzka), etc. Wynikające ze wskazanego zjawiska partykularyzmy każdorazowo podporządkowywane są jednak wspólnym wartościom narodowym. Mniej więcej od lat 70. ubiegłego wieku kwestia ta ma malejące znaczenie, jednak nie sposób nie dostrzec jej śladów m.in. w kulturze prawnej Królestwa.

4 | Istotne wyroki z zakresu wolności religii w najnowszym orzecznictwie belgijskim

W ostatnich latach odnotowano w Belgii znaczącą ilość istotnych społecznie konfliktów dotyczących kwestii związanych bezpośrednio z wolnością religii. Najważniejsze wśród nich wydają się sprawy dotyczące uboju rytualnego, lekcji religii w szkole publicznej czy noszenia symboli religijnych w miejscu pracy.

Kolejne rozstrzygnięcia, oprócz szczegółowych rozważań dotyczących odnośnych sporów, wzbogacają także wiedzę w zakresie współczesnego modelu relacji państwo-Kościół w Belgii, a także pozwalają wychwycić ewentualne modyfikacje w tej dziedzinie. Rola i znaczenie orzecznictwa, które doprecyzowuje granice wolności religii w ramach przyjętego systemu jest nie do przecenienia zważywszy na wspomnianą szczupłość przepisów rangi konstytucyjnej dotyczących tych zagadnień. Można zaryzykować pogląd, że władza sądownicza w znacznym zakresie kreuje współczesny kształt relacji państwa z Kościołem i wytycza kierunki jego ewolucji.

Cechą charakterystyczną historycznego modelu relacji między tymi podmiotami był instytucjonalny pluralizm wiążący się ściśle ze wspomnianą pilaryzacją. System obecny cechuje zaś podmiotowość obu instytucji i rzec by można – złożona – bo przejawiająca się w wielu zakresach, neutralność państwa.

Przeгляд wyroków zacznę od przywołania sporu prawnego dotyczącego regulacji uboju rytualnego w różnych regionach kraju. Następnie omówię

konflikt prawny związany z wyrażaniem przekonań religijnych w szkolnictwie publicznym, a na koniec wreszcie spory w sprawie odwołań do zasady neutralności w działalności przedsiębiorstw.

Wiele organizacji, ale także osób prywatnych wyznania mojżeszowego i muzułmańskiego złożyło do belgijskiego Sądu Konstytucyjnego wnioski w sprawie usunięcia z porządku prawnego państwa dekretów dotyczących dobrostanu zwierząt^[8], których postanowienia prowadzą – zdaniem skarżących – do naruszenia wolności religii, zasady rozdziału Kościoła i państwa oraz równości i niedyskryminacji. Dla ortodoksyjnych wyznawców judaizmu i islamu dostęp do żywności, w tym szczególnie mięsa koshernego i halal pozyskiwanego w procedurze uboju rytualnego (odpowiednio *shehita* i *zabihah*) ma ze względów religijnych zasadnicze znaczenie. Śmierć zwierzęcia następuje w skutek wykrwawienia (poderżnięcie gardła jednym cięciem, bez przerywania rdzenia kręgowego).

W procedurze badania konstytucyjności i zgodności z prawem europejskim zaskarżonych dekretów Sąd Konstytucyjny Belgii uznał za wskazane i uzasadnione zadanie Trybunałowi Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej: TSUE) pytania prejudycjalnego na temat zgodności dekretu flamandzkiego przewidującego obowiązek ogłuszania odwracalnego jako etapu uboju rytualnego z prawem europejskim. W wyroku wydanym 17 grudnia 2020 TSUE uznał, że Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009^[9]

⁸ Dekret Regionu Walońskiego z 4 października 2018 r. dotyczący walońskiego Kodeksu dobrostanu zwierząt. *Moniteur Belge* z 31 grudnia 2018, szczególnie art. D 57 § 1 p. 4 zgodnie z brzmieniem którego: „[...] [kiedy] ubój zwierząt jest wykonywany w sposób szczególnie przewidziany przez zwyczaje religijne, poprzedzające go ogłuszenie musi być odwracalne i nie pociągać za sobą śmierci zwierzęcia”. https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi/article_body.pl?language=fr&caller=summary&pub_date=18-12-31&numac=2018015578; Dekret Regionu Flamandzkiego z 7 lipca 2017 dotyczący zmiany ustawy z 14 sierpnia 1986 r. dotyczący ochrony dobrostanu zwierząt odnośnie zatwierdzonych metod uboju zwierząt. *Moniteur Belge* z 18 lipca 2017, szczególnie art. 15 § 2, przewiduje, że: „[...] [jeśli] zwierzęta podlegają ubojowi według metod specjalnych przypisanych względami religijnymi, ogłuszenie jest odwracalne i nie powoduje śmierci zwierzęcia”. https://www.ejustice.just.fgov.be/cgi/article_body.pl?language=fr&caller=summary&pub_date=17-07-18&numac=2017030639. Zob. też: Caroline Sägeser, „Les débats autour de l’interdiction de l’abbatage rituel” *Courrier hebdomadaire de CRIPS*, nr 2385 (2018): 5-48. <https://www.cairn.info/revue-courrier-hebdomadaire-du-crisp-2018-20-page-5.htm>.

⁹ Rozporządzenie Rady (WE) nr 1099/2009 z dnia 24 września w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania, Dz. Urz. UE L 303/1 z 18 listopada 2009. https://www.pzhk.pl/wp-content/uploads/UE-Rozporzadzenie_Rady_WE-1099_2009-2009-09-24_w_sprawie_ochrony_zwierzat_podczas_ich_usmiercania.pdf/.

w sprawie ochrony zwierząt podczas ich uśmiercania pozostawia państwom członkowskim margines oceny, pozwalający wprowadzać bezwzględny obowiązek wcześniejszego ogłuszania włącznie z ubojem rytualnym będącym przedmiotem rozwiązania szczególnego (odstępstwo) w postaci ogłuszania odwracalnego. TSUE wskazał m.in., że naruszenie wolności odnośnych religii w przedmiotowym zakresie ich uzewnętrzniania jest w świetle art. 10 Karty Praw Podstawowych UE (wolność myśli, sumienia i religii)^[10] legalne i proporcjonalne, zaś wprowadzenie obowiązku ogłuszania odwracalnego w przypadku uboju rytualnego z jednoczesnym utrzymywaniem możliwości uśmiercania zwierząt podczas polowania, połowu czy imprez kulturalnych i sportowych nie stanowi dyskryminacji w rozumieniu prawa europejskiego^[11].

Biorąc pod uwagę odpowiedź TSUE, Sąd Konstytucyjny Belgii oddalił wniesioną skargę, uznając dwa zaskarżone dekrety za zgodne z Konstytucją i prawem unijnym; w szczególności Sąd stwierdził, że sporne regulacje nie naruszają w wadliwy prawnie sposób jakiegokolwiek prawa podstawowego^[12]. Wyrok Sądu Konstytucyjnego wzniecił dyskusję zarówno w kontekście konstytucyjnie zagwarantowanej wolności religii, jak i neutralności państwa^[13]. Rozumowanie prowadzące finalnie do uznania konstytucyjności dekretów sąd oparł całkowicie na interpretacji zasad

¹⁰ Art. 10 Karty Praw Podstawowych WE mówi, że: „Każdy ma prawo do wolności myśli, sumienia i religii. Prawo to obejmuje wolność zmiany religii lub przekonań oraz wolności uzewnętrzniania indywidualnie lub wspólnie z innymi, publicznie i prywatnie swej religii lub przekonań poprzez uprawianie kultu, praktykowanie i uczestniczenie w obrzędach; 2. Uznaje się prawo do odmowy działania sprzecznego z własnym sumieniem, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”, Dz. Urz. UE C 303/7 z 14 grudnia 2007. <https://eur-lex.europa.eu/https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/HTML/?uri=OJ:C:2007:303:FULL>.

¹¹ Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 17 grudnia 2020, C-336/19 *Centraal Israëlitisch Consistorie van België and others*. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=235717&pageIndex=o&doclang=PL&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=1692522>.

¹² Wyrok Sądu Konstytucyjnego Belgii z 30 września 2021, R.G. nr skargi 117/2021 i 118/2021. https://www.stradalex.com/en/sl_src_publ_jur_be/document/const_2021-117; https://www.stradalex.com/en/sl_src_publ_jur_be/document/const_2021-118.

¹³ Daniel Fontaine, *L'interdiction de l'abattage rituel en Belgique inquiète juifs et musulmans à travers l'Europe*. <https://www.rtbef.be/article/l-interdiction-de-l-abattage-rituel-en-belgique-inquiete-juifs-et-musulmans-a-travers-l-europe-10860235>.

prawa europejskiego zawartych w odpowiedzi na pytanie prejudycjalne, przesłanej przez TSUE, podczas gdy skarżący powoływali się na dyspozycje belgijskiej ustawy zasadniczej, szczególnie art. 19 poświęcony wolności religii. Sąd Konstytucyjny uzależnił zaś koncepcję tej wolności od oceny TSUE, która zresztą ograniczyła się tylko do uznania marginesu oceny państwa w tym względzie bez przesądzania nawet o granicach tego marginesu i ewentualnym udziale Sądu Konstytucyjnego w określeniu tych granic. Sąd zaniechał zarówno wskazania swej koncepcji rozpatrywanej wolności, jak i ewentualnych gwarancji jej większego zakresu niż nakazuje to art. 10 Karty Praw Podstawowych UE. Trudno więc doszukiwać się w tym obszarze rozstrzygnięcia jakiegokolwiek wartości dodanej, lapidarnie rzecz ujmując odwzorowuje ono stanowisko sądu europejskiego.

Kolejna kwestia wynikająca z rozstrzygnięcia Sądu Konstytucyjnego to wynikające z przestrzegania zasady rozdziału Kościoła i państwa uzależnienie dopuszczalności spornych dekretów od okoliczności, że wprowadzenie do regulacji dotyczącej uboju rytualnego wymogu odwracalnego ogłuszenia zwierzęcia nie będzie „interpretowane jako definiujące szczególne zasady wymagane przez zwyczaje religijne w procesie uboju”^[14]. Inaczej ujmując, Sąd wskazał, że zgodnie z zasadami neutralności i bezstronności państwowy legislator nie może narzucać wiernym odnośnych religii sposobu, zgodnie z którym ma być dokonywany ubój rytualny, a co za tym idzie mieszać się w zakres przypisanej religii. W praktyce można uznać, że sporne dekrety wprowadziły do wcześniejszych regulacji szczególnych dotyczących uboju rytualnego kolejny wymóg odwracalnego ogłuszenia, co w istocie sprowadza się do narzucenia wierzącym we Flandrii i Walonii szczegółowego sposobu, w jaki ma się on odbywać. Kwestie interpretacyjne i aksjologiczne czy semantyczne mają w tej sytuacji znaczenie drugorzędne lub co najwyżej komplementarne. Wyrok Sądu Konstytucyjnego ujawnia obiektywną trudność, jaką stanowi dla władz z jednej strony przestrzeganie zasady neutralności państwa w zakresie nieingerowania w obszar prawowitości zasad religijnych, z drugiej zaś zapewnienie rzeczywistej możliwości korzystania przez wiernych z wolności religii z uwzględnieniem rozwiązań szczególnych. Nietrudno dostrzec też pojawiające się w tej sytuacji ryzyka czy pokusy potencjalnego, intencjonalnego uprzywilejowania przez państwo takich grup czy nurtów odnośnych religii, które

¹⁴ Wyrok Sądu Konstytucyjnego Belgii z 30 września 2021, R.G. nr skargi 117/2021 i 118/2021 C 31.4.

w możliwie najbardziej kompleksowy sposób spełniają bądź mogą spełnić wymagane w normatywnych regulacjach warunki.

Sąd Konstytucyjny wskazał też, że oprócz wolności religii wierzących wyznania mojżeszowego i muzułmańskiego należy także wziąć pod uwagę „prawa i wolności” innych osób, których „koncepcja życia” mieszcząca w sobie także troskę o dobrostan zwierząt sprzeciwia się ich ubojowi bez ogłuszania¹⁵. Sąd zrównał tu niejako wolność osób opowiadających się *de facto* za zakazem praktykowania zwyczaju religijnego uboju rytualnego zwierząt bez ogłuszania, a w efekcie ich spożywania z wolnością osób, których nie dotyczy to bezpośrednio, ale świadomość stosowania tego rodzaju praktyk przez innych godzi w ich światopogląd. Takie postawienie sprawy, równoznaczne z włączeniem w kompleks praw i wolności podmiotowych prawa do tego, aby nie być pośrednio narażanym czy wręcz obrażanym jakkolwiek praktyką wydaje się dyskusyjne, a przez wiernych odnośnych religii może być wręcz uznane za bluźnierstwo. Trudno nie doszukiwać się w tak zarysowanej koncepcji efektu błędnego koła. Zważywszy sentencje wyroku można też zaryzykować opinię, że Sąd, ważąc przeciwstawne interesy, objął większą ochroną prawa i wolności tych, dla których dobrostan zwierząt ma istotne znaczenie, zaś ubój rytualny bez ogłuszania jawi się im nie tylko jako praktyka sprzeczna z ich koncepcją życia, ale także wręcz urażająca ich uczucia.

Jedynym regionem, w którym nadal obowiązuje zasada uboju rytualnego zwierząt bez wcześniejszego ogłuszenia jest Bruksela (Région de Bruxelles-Capitale). Próba dostosowania przepisów obowiązujących w tym regionie do regulacji przyjętych wcześniej we Flandrii i Walonii nie została zwieńczona sukcesem. Lokalny parlament odrzucił 17 czerwca 2022 r. wniosek o wprowadzenie obowiązku odwracalnego ogłuszania zwierząt przed ubojem.

Warto wspomnieć, że sporne dekrety obowiązujące we Flandrii i Walonii zostały także zaskarżone do ETPC przez 13 obywateli i 7 mających siedzibę w Belgii organizacji społecznych, które stanowią reprezentacje władz religijnych społeczności muzułmańskiej i żydowskiej. 13 lutego 2024 r. Trybunał wydał w tej sprawie wyrok¹⁶, stwierdzając na wstępie, że po raz pierwszy analizuje sprawę tego rodzaju, i że jego celem „w tym przypadku nie jest stwierdzenie czy Konwencja nakazuje ogłuszanie zwierząt przed ubojem,

¹⁵ Ibidem, § B 19.3.

¹⁶ Wyrok ETPC z 13 lutego 2024 w sprawie *Executief van de Moslims van België i inni v. Belgia*, skarga nr 16760/22. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22002-14290%22%5D%7D>.

ale czy wprowadzając taki nakaz legislatorzy flamandzki i waloński naruszyli art. 9 Konwencji”. ETPC wskazał m.in., że: „sporne dekrety zostały przyjęte po szerokich konsultacjach prowadzonych z udziałem przedstawicieli różnych grup religijnych, weterynarzy, jak i stowarzyszeń obrony zwierząt”, co świadczy o „znaczących wysiłkach” władz mających na celu najlepsze uzasadnienie „względów ochrony dobrostanu zwierząt jak i przestrzegania wolności religii”. Trybunał uznał, że „legislatorzy regionalni starali się wyważyć odnośne prawa i interesy prowadząc proces legislacyjny”,

[...] przyjmując sporne dekrety mające na celu zakaz uboju rytualnego bez wcześniejszego ogłuszania w regionie flamandzkim i walońskim, a jednocześnie wprowadzające ogłuszanie odwracalne w procesie uboju rytualnego, władze państwowe nie przekroczyły marginesu oceny, który w tym przypadku im przysługuje.

Trybunał podniósł też, że przyjmując sporne dekrety zakazujące uboju zwierząt bez uprzedniego ogłuszenia w regionach flamandzkim i walońskim, władze „podjęły środki w istocie uzasadnione i proporcjonalne do realizowanego celu ochrony dobrostanu zwierząt, jak również czynnika moralności społecznej”. Ponieważ skarżący przywołali argument „trudności czy wręcz braku możliwości zakupu mięsa spełniającego normy ich przekonań religijnych, Trybunał wskazał, że regiony flamandzki i waloński nie zakazały konsumpcji mięsa pochodzącego z innych regionów kraju lub z zagranicy, gdzie ogłuszanie zwierząt przed ubojem nie stanowi obowiązku prawnego. Skarżący nie wykazali zresztą przed Trybunałem, że dostęp do mięsa z uboju przeprowadzonego w sposób zgodny z ich przekonaniem religijnym stał się trudniejszy po wejściu w życie spornych dekretów”. Ostatecznie Trybunał orzekł, że „nie miało miejsca naruszenie art. 14 Konwencji w powiązaniu z art. 9”^[17].

Kolejna dziedzina z zakresu stosunków państwa z religiami, będąca w ostatnich latach przedmiotem nie tylko zresztą prawnych sporów i kontrowersji, dotyczy szkolnictwa publicznego. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługują dwa wyroki Sądu Konstytucyjnego. Pierwszy z nich, wydany w 2015 r.^[18], dotyczy organizowania konstytucyjnie obligatoryjnych lekcji religii i neutralnej światopoglądowo etyki w sieci szkół

¹⁷ Ibidem, punkt 121, 122, 123, 124.

¹⁸ Wyrok Sądu Konstytucyjnego Belgii z 12 marca 2015, nr 34/2015. <https://www.const-court.be/public/f/2015/2015-034f.pdf>.

publicznych aż do zakończenia obowiązku szkolnego (tj. szkoły średniej)^[19]. Udział w jednej wybranej lekcji spośród kilku możliwych obejmujących religie, uznane przez państwo i neutralną światopoglądowo świecką etykę, był dotąd obowiązkowy dla każdego z uczniów publicznych szkół francuskojęzycznych. W belgijskich szkołach publicznych z niderlandzkim językiem wykładowym kwestia ta była uregulowana odmiennie. Na mocy wyroków Rady Stanu z 1985^[20] i 1990^[21] r. wprowadzony został mechanizm zwolnień dla uczniów, którzy nie życzą sobie uczęszczać na lekcje (jednej z) religii lub neutralnej światopoglądowo etyki.

Zgodnie z utrwalonym orzecznictwem ETPC^[22] przestrzeganie zasady neutralności, a także wolności religii uczniów i ich rodziców nie pozwala na narzucanie obowiązku uczestnictwa w lekcjach o charakterze wyznaniowym, które ze swej istoty nie są neutralne światopoglądowo. Natomiast jeśli prawo państwowe nie przewiduje systemu zwolnień z tego rodzaju lekcji, koniecznym jest w świetle art. 9 Konwencji i Protokołu dodatkowego nr 1 do Konwencji, aby wiedza na tematy religijne lub filozoficzne przekazywana na tych lekcjach miała charakter „obiektywny, krytyczny i pluralistyczny”^[23].

Do 2015 r. lekcje etyki świeckiej były uznawane w belgijskim szkolnictwie francuskojęzycznym za neutralne światopoglądowo i uważane za domyślny wybór uczniów i rodziców odmawiających udziału w lekcjach którejs z religii. Niektórzy rodzice odmawiali jednak wyboru tych lekcji, uznając, że nie są one bardziej neutralne niż lekcje religii. Kwestia ta stała się w konsekwencji przedmiotem skargi i w trybie prejudycjalnym trafiła do belgijskiego Sądu Konstytucyjnego. Organ stwierdził, że skoro obowiązuje wolność przekonań, związana z tzw. „programową laickością”^[24],

¹⁹ Art. 24 § 1 „Konstytucji Królestwa Belgii”. <http://libr.sejm.gov.pl/teko1/txt/konst/belgia2011.html>.

²⁰ Wyrok Rady Stanu z 14 maja 1985 r. nr 25.326, Saskia Sluijs. <https://bib.kuleuven.be>rbib>race>1985-5-fr.pdf>.

²¹ Wyrok Rady Stanu z 10 lipca 1990 nr 35.442, Vermeersch. <https://bib.kuleuven.be>rbib>race>1990-7-fr.pdf>, zob. też: Caroline Sägerser, „Les cours de religion et de morale dans l’enseignement obligatoire”, *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr 2140-2141 (2012): 5-60. https://www.cairn.info/load_pdf.

²² Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 29 lipca 2007 w sprawie Folgero i inni v. Norwegia, skarga nr 15472/02. <https://sip.lex.pl/komentarze-i-publicacje/omowienia/folger-i-inni-przeciwko-norwegii-wyrok-etpc-z-dnia-29-czerwca-2007-402789102>.

²³ Ibidem, p. 85.

²⁴ W Belgii wyrażenie „laickość programowa” określa aksjologię ogółu stowarzyszeń i organizacji, które w oparciu o filozofię ateistyczną lub agnostyczną

zaś od 2002 r. lekcje neutralnej światopoglądowo etyki są objęte wolnym wyborem na równi z lekcjami uznanych religii, to zgodnie z logiką brak prawa do zwolnienia z którejkolwiek z tych lekcji – natury „filozoficznej” – w tym etyki, jest sprzeczny z konstytucyjną zasadą neutralności nauczania^[25]. W świetle rozumowania tkwiącego u podstaw tak ujętych sformułowań wyroku Sądu Konstytucyjnego lekcje etyki – pomyślane pierwotnie jako neutralna (wobec lekcji religii) alternatywa – tracą, ze względu na przypisanie im przynależności do jednego z nurtów (laickiego) filozoficznych (nadającego im niezaprzeczalnie ideologiczny charakter), swą w założeniu neutralną klasyfikację.

W konsekwencji tego wyroku Parlament Federacji Walońsko-Brukselskiej^[26] wprowadził regulację, na mocy której w programie szkolnictwa publicznego pojawił się nowy przedmiot – filozofia i obywatelskość, mający w założeniu charakter neutralny.

Ograniczona została też ilość obligatoryjnych godzin takich zajęć z dwóch do jednej. Uczestnictwo w drugiej godzinie lekcyjnej jest fakultatywne. Zmiana nie wywołała głębszych sporów i wezwań do całkowitej likwidacji lekcji natury światopoglądowej (religia uznanych wyznań, wspomniana filozofia i obywatelskość) choćby z tego powodu, że obowiązujące w tym zakresie regulacje prowadzą do regularnego podziału uczniów na tle ideologicznym, co bywa przez niektórych krytyków uznawane za niespójne z konstrukcją prawną „życia razem”^[27]. Tego rodzaju wątpliwość można

zrzeszają jednostki nie odwołujące się do żadnej z religii. W tym rozumieniu „laik” podlega wolnemu wyborowi idei, odrzucając prawdy objawione i dogmaty. Odpowiednikiem francuskim jest racjonalista lub wolnomyśliciel. Z racji opisaney wyżej „pilaryzacji” (uwarstwienia) stopień zorganizowania społeczeństwa belgijskiego jest niezwykle zaawansowany i uwarunkowany historycznie. Powoduje to, że wiele organizacji od skautów czy innych stowarzyszeń młodzieżowych, poprzez związki zawodowe, towarzystwa ubezpieczeń aż do klubów emerytów ma zabarwienie polityczne lub filozoficzne. „Laickość programowa” wykracza więc poza kwestię czysto rozumianych stosunków państwo – Kościół i obejmuje swym wpływem takie zagadnienia społeczne jak np. równość kobiet i mężczyzn, imigracja, walka z uzależnieniami, edukacja seksualna itd.

²⁵ Wyrok Belgijskiej Rady Konstytucyjnej z 12 marca 2015, ibidem § B. 64.

²⁶ Używana od 2011 r. oficjalna nazwa Parlamentu społeczności francuskojęzycznej Belgii mieszkającej głównie w Walonii i mieście stołecznym Brukseli.

²⁷ Przesłanka zagwarantowania warunków „życia razem” w ramach ochrony praw i wolności innych stała się kluczowym elementem nowej linii orzeczniczej zainicjowanej wyrokiem Wielkiej Izby ETPC w sprawie SAS v. Francja z 1 lipca 2014, skarga nr 43 83 511 i kontynuowanej między innymi w wyrokach ETPC w sprawach: Bakir v. Belgia z 11 lipca 2017, skarga nr 4619/12, Belcacemi i inni v. Belgia z 11 lipca

zresztą rozciągnąć w szerszej perspektywie na belgijski system oficjalnego uznawania i finansowania wyznań i organizacji zapewniających wsparcie moralne według bezwyznaniowych koncepcji filozoficznych.

Taka ocena wyłania się choćby z wyroku ETPC z 2022 r.^[28], w którym Trybunał stwierdził, że realizacja procedur oficjalnego uznania kultów w Belgii, która doprowadziła w tym przypadku do odmowy zwolnienia z podatku dziesięciu brukselskich wspólnot Świadków Jehowy, wykazuje braki w zakresie transparentności i przewidywalności, co zostało zresztą w Belgii dość pochopnie i błędnie zinterpretowane jako ogólne podważenie czy zakwestionowanie przez ETPC belgijskiego systemu uznawania i publicznego finansowania religii.

Kolejną kwestią sporną z zakresu ochrony wolności religii w obszarze edukacji jest oparty na zasadzie neutralności zakaz symboli religijnych w szkolnictwie publicznym. Sąd Konstytucyjny Belgii wypowiedział się w podobnej sprawie po raz pierwszy. Pytanie prejudycjalne przesłane do jego rozpatrzenia dotyczyło w tym przypadku konstytucyjności zakazu noszenia symboli religijnych przez uczniów szkół wyższych miasta Brukseli^[29]. W tym przypadku zakaz obejmował osoby pełnoletnie, a ściśle kobiety noszące islamskie chusty. Sąd Konstytucyjny odmówił zakwestionowania spornego, opartego na nowym ujęciu neutralności zakazu, stwierdził przy tym brak naruszenia wolności religii objętych nim osób^[30]. Wskazał też w swym wyroku, że skoro „ustawodawca nie wprowadził

2017, skarga nr 37798/13. Zob. też Xavier Delgrange, Mathias El Berhoumi, „Pour vivre ensemble vivions dévisagés: Le voile integral sous le regard des juges constitutionnels belge et François” *Revue trimestrielle des droits de l’homme*, nr 99 (2014): 639-665; Tania Pagotto, „The „living together” argument in the European Court of Human Rights case-law” *Studia z Prawa Wyznaniowego*, 20 (2017): 9-34.

²⁸ Wyrok ETPC z 5 kwietnia 2022 r., w sprawie *Assemblée Chrétienne des Témoins de Jéovah d’Anderlecht i inni v. Belgia*, skarga nr 20165/20. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-216625%22%5D%7D>. Trybunał stwierdził w sentencji naruszenie przez Belgię art. 14, art. 9 i art. 1 Protokołu dodatkowego do Konwencji nr 1.

²⁹ Wyrok Sądu Konstytucyjnego Belgii z 4 czerwca 2020 nr 81/2020. <https://www.const-court.be/fr/judgments?year=2020>.

³⁰ Sąd Konstytucyjny istotnie nie ma kompetencji do – w tym przypadku – stwierdzenia legalności wprowadzonego przez władze uczelni zakazu, może natomiast ocenić dopuszczalność interpretacji dekretu (Dekret Wspólnoty francuskiej z 31 marca 1994 r. definiujący neutralność nauczania we Wspólnocie: *Moniteur Belge* 1994. https://www.gallilex.cfwb.be/document/pdf/18312_000.pdf).

[neutralności nauczania] jako pojęcia statycznego” czy „sztywnego”^[31], trzeba uznać, że z dekretu dotyczącego zasady neutralności w nauczaniu francuskojęzycznym może wynikać poza innymi koncepcjami neutralności, koncepcja „nowa”^[32] obejmująca zakaz symboli religijnych, filozoficznych i politycznych w zakładach szkolnych. Dopuszczenie tak ujętej „całkowicie neutralnej” koncepcji nie jest sprzeczne z konstytucyjną zasadą neutralności nauczania, skoro według ustawodawcy „w pewnych okolicznościach neutralność zobowiązuje właściwe władze do podjęcia działań mających na celu zagwarantowanie „uznawania i respektowania zróżnicowanych opinii, postaw” i ochrony „wspólnych wartości”^[33]. Legalność tej tzw. „całkowitej neutralności”^[34] stanowiącej nową koncepcję neutralności nauczania jest w ocenie Sądu Konstytucyjnego wzmocniona faktem występowania w Belgii „odmiennych koncepcji” neutralności przekonanych.

Zważywszy tę różnorodność koncepcji neutralności Sąd Konstytucyjny wyjaśnił, że: „nie należy do niego uprzywilejowanie jednej koncepcji [neutralności] wobec innych możliwych”^[35]. Kładąc nacisk na konieczność przestrzegania tak pojętej równowagi w zakresie realizacji neutralności Sąd Konstytucyjny Belgii „nawiązuje i dołącza” do orzeczniczego kreatywizmu interpretacyjnego ETPC, który w wyroku Wielkiej Izby w sprawie *Lautsi v.*

³¹ Wyrok Sądu Konstytucyjnego Belgii z 4 czerwca 2020 nr 81/2020, § B 17.3 i B 18.1.

³² Vide przyp. 30.

³³ Wyrok Sądu Konstytucyjnego Belgii z 4 czerwca 2020 nr 81/2020, § B 17.2. Warto wspomnieć, że w wyroku wydanym przez Trybunał Pierwszej Instancji w Brukseli 24 listopada 2021 (www.unia.be/files/Document/Rechtspraak/2021_11_24_Trib._Bruxelles.pdf) w zasadniczej sprawie stanowiącej „źródło” pytania prejudycjalnego sąd odsyłający stwierdził jednak dyskryminację pośrednią, na tle przekonanych filozoficznych i religijnych, uznając, że władze miasta Brukseli nie miały prawa do wprowadzenia spornego zakazu i w ten sposób naruszyły zasadę legalizmu w odniesieniu do praw podstawowych. Warto też wspomnieć, że „wobec braku złożenia przez władze Brukseli odwołania od przedmiotowego wyroku sądu, dziesiątki profesorów odnośnej wyższej uczelni wniosło własne powództwo odwoławcze.

³⁴ Warto w tym kontekście odnotować, że w 2021 r. projekt rozporządzenia mającego na celu zapewnienie neutralności i bezstronności funkcjonariuszy służb publicznych Regionu Stołecznego Brukseli a także zakaz noszenia ostantacyjnych symboli przekonanych – wyznaniowych lub filozoficznych – podczas pełnienia obowiązków służbowych. 7 listopada 2022 projekt został odrzucony przez Komisję Parlamentarną. <https://www.rtbf.be/article/parlement-bruxellois-la-proposition-d-ordonnance-mr-sur-la-neutralite-des-fonctionnaires-rejetee-en-commission-11100200>.

³⁵ Wyrok Sądu Konstytucyjnego Belgii z 4 czerwca 2020 nr 81/2020, § B 24.2.

Włochy^[36] zaproponował model neutralności „kompensacyjnej”^[37]. Wielka Izba uznała włoską tradycję ekspozycji krzyża w salach szkół publicznych Republiki za mieszczącą się w ramach aksjologii neutralności nauczania poprzez niejako kompensację tego zwyczaju towarzyszącym mu brakiem przymusu nauki religii, aktów prozelityzmu lub nietolerancji; zakazu noszenia przez uczniów symboli różnych religii, a ponadto możliwością świętowania przez uczniów Ramadanu i innych przynależnych ich religiom dni świątecznych, etc.^[38] Trzeba jednak przypomnieć i podkreślić, że wyroki Sądu konstytucyjnego Belgii i ETPC poszły finalnie w przeciwnych kierunkach: pierwszy utrzymał zakaz noszenia symboli religijnych uczniów szkół wyższych, drugi zaś nie zakwestionował obecności krucyfiksu we włoskich salach szkolnych.

W analogiczny sposób neutralność nauczania powszechnego we francuskojęzycznej części Belgii jest oceniana nie w sposób odizolowany, ale w świetle kumulatywnie ujętych koncepcji neutralności funkcjonujących w szkolnictwie publicznym i prywatnym na tym obszarze.

Mimo oczywistej odrębności kontekstów oba wspomniane wyroki Sądu Konstytucyjnego Belgii zawierają wspólną – wewnątrznie złożoną – wizję neutralności. W przypadku lekcji o charakterze – jak to nazwano – filozoficznym, Sąd Konstytucyjny uznał za zgodną z zasadą neutralności nauczania koegzystencję różnych lekcji natury światopoglądowej, w tym religii odmiennych wyznań połączone z jednoczesnym obowiązywaniem możliwości zwalniania z każdej z nich; w przypadku zaś wprowadzenia, z powołaniem się na zasadę neutralności nauczania, zakazu noszenia w zakładach szkolnych symboli religijnych, ograniczenie to jest niejako kompensowane bardziej liberalnym podejściem w tym zakresie w prywatnych zakładach szkolnych.

Konkludując należy stwierdzić, że władze Belgii wydają się niechętnie rozciągnięciu jednolitego modelu neutralności religijnej (filozoficznej) na cały system szkolnictwa.

Kolejne dwie sprawy cieszące się w ostatnich latach szczególnym zainteresowaniem w Belgii dotyczyły sporów światopoglądowych w środowisku

³⁶ Wyrok Wielkiej Izby ETPC z 18 marca 2011 r. w sprawie *Lautsi i inni v. Włochy*, skarga nr 30814/06. <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22apno%22:%5B%2230814/06%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-104042%22%5D%7D>.

³⁷ *Ibidem*, § 74.

³⁸ Lorenzo Zucca, „*Lautsi: A Commentary on the Grand Chambre Decision*” *International Journal of Constitutional Law*, nr 1 (2013): 218-229. <https://academic.oup.com/icon/article/11/1/218/776139>.

pracy. Za każdym razem tłem sporu był wydany przez pracodawcę (publicznego lub prywatnego), z powołaniem się na zasadę neutralności, zakaz noszenia przez pracownika symboli przekonań^[39]. Podobieństwa w zakresie źródeł sporów nie przeszkodziły sądownictwu belgijskiemu, aby w obu przypadkach wydać zasadniczo odmienne rozstrzygnięcia. Pierwsza ze spraw, ograniczona początkowo do krajowej drogi sądowej, szybko przybrała wymiar europejski poprzez wyrok wydany przez Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej (dalej TSUE)^[40]. Przedmiotem sporu było zwolnienie urzędniczki za noszenie chusty islamskiej w miejscu pracy, co uznane zostało przez pracodawcę za sprzeczne z wdrażaną w tym przedsiębiorstwie polityką neutralności. Belgijski Sąd Kasacyjny, do którego trafiła ta sprawa w drodze instancyjnej, zawiesił przedmiotowe postępowanie i zwrócił się do TSUE z następującym pytaniem prejudycjalnym:

Czy art. 2 ust. 2a dyrektywy 2000/78/WE^[41] należy interpretować w ten sposób, że zakaz noszenia przez muzułmankę chusty w miejscu pracy nie stanowi dyskryminacji bezpośredniej, jeżeli reguła obowiązująca u pracodawcy zakazuje wszystkim pracownikom manifestowania w miejscu pracy za pomocą symboli swoich przekonań politycznych, światopoglądowych i religijnych?^[42]

TSUE uznał w tej sprawie, że wolę realizowania przez przedsiębiorstwo polityki neutralności politycznej, światopoglądowej lub religijnej w relacjach z klientami należy uznać za cel prawnie uzasadniony, zwłaszcza jeśli w jego realizację zaangażowani są wyłącznie pracownicy, których zadaniem jest nawiązywanie kontaktów z klientami tego przedsiębiorstwa. Realizowanie przez przedsiębiorstwo polityki neutralności pozwala w pewnych

³⁹ Zob. Leopold Vanbellinghen, „La neutralité de l’entreprise face de compatibilité en droits européens de la liberté de religion et de la non discrimination” (Bruksela: Bruylant, 2022), 541. <https://journals.openedition.org/rdr/2288>.

⁴⁰ Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 14 marca 2017 w sprawie: S. Achbita Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding v. G4S Secure Solution NV, nr C 157/15. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/?uri=CELEX%3A62015CJ0157>.

⁴¹ Dyrektywa Rady 2000/78 WE z dnia 27 listopada 2000 r. ustanawiająca ogólne warunki ramowe równego traktowania w zakresie zatrudnienia i pracy, Dz. Urz. L 303 z dnia 2 grudnia 2000. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32000L0078>.

⁴² Postanowienie belgijskiego Sądu Kasacyjnego z 9 marca 2015, sprawa nr S.12.00.62.N, vide przyp. 40.

granicach na ograniczenie wolności religii, co znajduje potwierdzenie w orzecznictwie ETPC^[43].

Zgodnie z postanowieniami wyroku TSUE przedsiębiorstwo prywatne działające w ramach wolności gospodarczej może wdrażać zasadę neutralności, nawet jeśli generuje to dyskryminację pośrednią, jeżeli jest ona usprawiedliwiona okolicznościami wymienionymi w art. 2 ust. 2b dyrektywy 2000/78/WE. Trybunał określił też granicę takiej kwalifikacji. Po pierwsze, musi być przestrzegana zasada proporcjonalności, czyli postanowienia wewnętrznego regulaminu pracy przedsiębiorstwa, w którym przewidziano całkowity zakaz noszenia w miejscu pracy widocznych symboli politycznych, światopoglądowych lub religijnych, są obiektywnie uzasadnione zgodnym z prawem celem, takim jak realizowana przez pracodawcę polityka neutralności w relacjach z klientami, a środki służące realizacji tego celu są właściwe i konieczne (zbadanie tej okoliczności należy każdorazowo do właściwego sądu). Ponadto, sporny zakaz „jest dozwolony czy tolerowany” tylko wtedy, gdy wynika z polityki neutralności realizowanej w sposób spójny, systematyczny i ogranicza się do niezbędnego minimum dotycząc tylko tych pracowników, którzy wchodzi w relację z klientem. TSUE wskazał także, że sąd krajowy winien uwzględnić interesy wszystkich zainteresowanych oraz zapewnić, że ograniczenia wolności religii nie będą wykraczać poza to co absolutnie konieczne. W szczególności powinien ustalić, czy uwzględniając ograniczenia, jakim podlega przedsiębiorca i bez nakładania na niego dodatkowych ciężarów, możliwe jest zamiast rozwiązania stosunku pracy z pracownicą (-kiem), odmawiającą (-cym) zdjęcia islamskiej chusty czy też innego zabronionego w regulaminie pracy symbolu, zaproponować jej (mu) inne stanowisko, nie wymagające kontaktów z klientami^[44].

Mimo, że, jak się wkrótce okazało, wyrok w sprawie S. Achbita zainicjował nową linię orzeczniczą w tożsamych sprawach^[45], nie oszczędzono mu jednak w doktrynie belgijskiej wielu krytycznych uwag. W szczególności podnoszono kwestię dokonania przez TSUE rozróżnienia między, z jednej strony, domniemaniem zgodnego z prawem wdrażania w przedsiębiorstwie ogólnej polityki neutralności, prowadzącej w tym przypadku

⁴³ TSUE przywołał tu wyrok ETPC z 15 stycznia 2013 w sprawie Eweida i in. v. Wielka Brytania, skargi nr 48420/10, 59842/10, 51671/10, 36516/10.

⁴⁴ Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 14 marca 2017 w sprawie S. Achbita..., pkt. 37-43.

⁴⁵ Np. Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 15 lipca 2021 w sprawach IX v. WABE eV i MH Müller Handels GmbH v. MJ, C-804/18, C-341/19. <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-804/18&language=PL>.

do „prewencyjnego” zastosowania spornej restrykcji, z drugiej zaś z założenia bezprawnym, dyskryminującym życzeniem klienta dotyczącym preferencji w zakresie braku uzewnętrzniania religii przez obsługującą go urzędniczkę^[46]. Neutralność jawi się tutaj jako instrument obiektywizacji subiektywnego życzenia klienta w zakresie uzewnętrzniania religii przez urzędniczkę. Wielu krytyków dostrzega w tej obiektywnej neutralności pracodawcy czy przedsiębiorcy freudowską sublimację subiektywnych uprzedzeń klientów lub inaczej powrót do zasady *cuius regio eius religio*^[47]. Sąd pracy w Gandawie, który był autorem pytania prejudycjalnego wysłanego do TSUE, stwierdził w swym wyroku brak przesłanek dyskryminacji bezpośredniej i pośredniej wobec powódki (S. Achbita). Sąd wskazał przy tym, że polityka neutralności przedsiębiorstwa była – zważywszy cel – uzasadnionym argumentem wprowadzenia przedmiotowego zakazu noszenia symboli religijnych w miejscu pracy. Warto też zaznaczyć, że mimo wniosku złożonego przez występującą na prawach strony organizację kontestującą politykę neutralności przedsiębiorstwa G4S, Sąd odmówił wdawania się w jakiegokolwiek analizy prawowitości i charakteru – obligatoryjnego bądź nie – spornych przejawów uzewnętrzniania religii, bo prowadziłyby to do naruszenia zasady rozdziału Kościoła i państwa^[48].

Podobna linia orzecznicza w sprawach tego rodzaju stała się w Belgii dominującą, od czasu wydania (2017) przez TSUE wyroku w sprawie S. Achbita. Ukształtował się niejako aksjomat wykluczający stwierdzenie naruszenia wobec pracownika wolności religii w przypadku, gdy zakaz

⁴⁶ Hipoteza taka była rozpatrywana przez TSUE w wyroku wydanym tego samego dnia w podobnej sprawie (pytanie prejudycjalne sądu francuskiego): Wyrok Wielkiej Izby TSUE z 14 marca 2017 w sprawie Asma Bougnaoui, Association de défiance des droits de l’homme (ADDH) v. Micropole SA, nr C 188/15. <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?num=C-188/15&language=PL>.

⁴⁷ Filip Dorsemont, „La liberté de religion sur le lieu de travail et la Cour de Justice de l’Union européenne, retour au principe cuius regio, illius religio?” *Revue de droit comparé du travail et de la sécurité sociale* nr 2 (2017): 109; Sophie Robin Olivier, „Neutraliser la religion dans l’entreprise?” *RTDEur. Revue trimestrielle de droit européen*, nr 2 (2017): 237.

⁴⁸ Wyrok Sądu pracy w Gandawie z 12 października 2020, nr 2019/AG/55. <https://www.unia.be/fr/jurisprudence-alternatives/jurisprudence/cour-du-travail-de-gand-12-octobre-2020>. Interesująca polemika z tym wyrokiem: Emanuelle Bribosia et al., „Femmes voilées au travail face aux errements du droit de la non-discrimination: Observations relatives à l’arrêt du 12 octobre 2020 de la cour du travail de Gand (Achbita c. G4S Secure Solutions)” *Journal des tribunaux du travail*, nr 1393 (2021): 145-154.

noszenia symboli religijnych w miejscu pracy jest uzasadniony przez pracodawcę celem kierowania się przez przedsiębiorstwo polityką neutralności^[49].

Wskazane stanowisko orzecznictwa polegające na akceptacji powoływania się przez prywatnych przedsiębiorców na politykę neutralności doznało jednak wstrząsu z chwilą wydania w 2021 r. przez Trybunał Pracy w Brukseli diametralnie odmiennego wyroku^[50]. Sprawa ta była niezwykle nagłośniona medialnie, a także wykorzystywana politycznie. Tym razem jedną stroną sporu było przedsiębiorstwo państwowe, a mianowicie Société des Transports Intercommunaux de Bruxelles (dalej STIB) – spółka zajmująca się transportem publicznym w stolicy Belgii, a jednocześnie największy pracodawca w tym mieście, drugą zaś młoda kobieta, której kandydatura na pracownika została dwukrotnie (2015 i 2016 r.) spektakularnie odrzucona, gdy oznajmiła, że chciałaby nosić w miejscu pracy chustę islamską. Trybunał Pracy w Brukseli w wyroku z maja 2021 r. ostro skrytykował powoływanie się przez przedsiębiorstwo na neutralność jako argument zakazu symboli religijnych w miejscu pracy i uznał, że okoliczności sprawy wypełniają znamiona dyskryminacji bezpośredniej ze względu na religię. Sąd położył szczególny nacisk na brak obiektywizmu w przedstawionym przez STIB uzasadnieniu mającym wyjaśnić niezbędność spornego zakazu symboli religijnych. Wytknął też przedsiębiorstwu niespójność polegającą na wprowadzeniu z powołaniem się na zasadę neutralności zakazu noszenia chusty, dopuszczając jednocześnie noszenie bród przez zatrudnionych mężczyzn, podczas gdy stanowią one także uzewnętrznienie czy odniesienie do religii islamskiej.

Skonstatowanie różnego – w tym względzie – traktowaniu pracowników lub kandydatów na pracowników w zależności od tego, czy są mężczyznami czy kobietami doprowadziło Trybunał do stwierdzenia, że w STIB miała miejsce dyskryminacja pośrednia ze względu na płeć. Powoływanie się przez przedsiębiorstwo na neutralność wskazuje według Trybunału na bezprawną obiektywizację (tzn. rzeczywistą realizację) subiektywnych preferencji pracodawcy w zakresie religii.

Z tej swoistej orzeczniczej konfrontacji między sektorem prywatnym (G4S) a publicznym (STIB) w zakresie realizowania polityki neutralności i jej potencjalnego konfliktu z prawem pracowników do uzewnętrzniania

⁴⁹ Wyrok sądu pracy w Liège z 30 kwietnia 2021, nr 15/878/A. <https://vlex.be/search?q=+Cour+du+Travail+de+Li%C3%A8ge%2C+2021-04-30>.

⁵⁰ Wyrok Trybunału Pracy w Brukseli z 3 maja 2021. <https://www.unia.be/nl/rechtspraak-alternatieven/rechtspraak/arbeidsrechtbank-brussel-3-mei-2021>.

religii wynika paradoksalnie bardziej surowa ocena wobec państwowego pracodawcy. Jest tak prawdopodobnie dlatego, że pierwotnie stosowanie zasady neutralności miało miejsce w sektorze publicznym (państwowym), zaś prywatyzacja czy raczej horyzontalizacja tej zasady i objęcie jej coraz powszechniejszym oddziaływaniem także przedsiębiorstw prywatnych jest zjawiskiem stosunkowo niedawnym i dlatego tak wartym obserwowania.

5 | Podsumowanie

Opisane wyżej spory wynikły z konfrontacji przeciwstawnych praw i interesów dotyczących różnych aspektów życia społecznego uwidaczniają rosnące oczekiwanie, że regulacje prawne, a w ostateczności wymiar sprawiedliwości, dostarczą zainteresowanym stronom satysfakcjonującej odpowiedzi bądź rozstrzygnięcia w przypadkach konfliktów charakteryzujących się coraz większym stopniem subiektywizmu i kazuistyki. Wiąże się to z nachodzeniem na siebie, z jednej strony globalizacji zjawisk, z drugiej zaś tendencji indywidualizacji jednostek, a co za tym idzie ich oczekiwań.

Gdy po jednej stronie sporu pojawia się prawo do wolności religii, a ściślej jej uzewnętrzniania, z drugiej zaś – mająca w Belgii rangę zasady konstytucyjnej, stale powiększająca zakres stosowania, a mimo to w tak niejednoznaczny, wieloraki sposób definiowana przez miejscową doktrynę – „neutralność”, każda ze stron konfliktu może przywoływać ją na poparcie własnych opozycyjnych wobec przeciwnika argumentów.

Belgijski Sąd Konstytucyjny w wyroku z 2011 r. stwierdził m.in., że tekst Konstytucji wskazuje w odniesieniu do pojęcia neutralności – „poszanie koncepcji filozoficznych, ideologicznych lub religijnych”^[51], „Neutralność, której władze powinny przestrzegać w płaszczyźnie filozoficznej, ideologicznej i religijnej [...] zabrania im, ściśle ujmując, zwalczania, faworyzowania lub narzucania koncepcji filozoficznych lub religijnych”. Neutralność zakłada więc, jak można przeczytać w nocie wyjaśniającej Rządu do rewizji Konstytucji z 1988 r.: „uznanie i pozytywną ocenę odmiennych opinii i postaw”, jeżeli nie stanowią one zagrożenia dla demokracji, a także

⁵¹ Wyrok Sądu Konstytucyjnego Belgii z 15 marca 2011, nr 40/2011 § B 9.5. https://www.stradalex.com/fr/sl_src_publ_jur_be/document/cconst_2021-117.

podstawowych praw i wolności, jak również wspólnych wartości”^[52]; „neutralność władz publicznych jest ściśle związana z ogólnym zakazem dyskryminacji a szczególnie zasadą równości użytkowników instytucji publicznych”^[53]; „Z zasadą neutralności wiąże się nie tylko obowiązek właściwych władz do powstrzymania się – zgodnie z zakazem dyskryminacji – od uprzywilejowywania lub narzucania przekonań filozoficznych, ideologicznych i religijnych, ale także w pewnych przypadkach pozytywny obowiązek wynikający z zagwarantowanej w Konstytucji wolności wyboru rodziców do organizowania wspólnego nauczania w taki sposób, że uznanie i pozytywna ocena odmiennych opinii i postaw nie będzie zagrożona”^[54]. Nie ma najmniejszej wątpliwości, że relacje Królestwa Belgii z Kościołami i organizacjami bezwyznaniowymi – cieszącymi się analogicznym statusem – oparte są na neutralności (zwanej też „belgijską laickością”), trudno natomiast w oparciu o bazę przepisów konstytucyjnych – w sposób klarowny – zdefiniować to pojęcie. Można jednak, wspierając się analizą znaczących wyroków belgijskich sądów z ostatnich lat, przyjąć, że model stosunków państwa z Kościołem w tym kraju charakteryzuje się neutralnością wewnętrzną^[55]. Ta pojemna znaczeniowo neutralność łączy w sobie perspektywy poszanowania zasad pluralizmu poglądów, równości, niedyskryminacji czy wreszcie subsydiarności. Tak ujęta zasada wskazuje znaczący potencjał do bycia skutecznym instrumentem arbitrażu w sporach wynikających z wielości i różnorodności przekonań współistniejących w dzisiejszym świecie. Nie sposób też nie dostrzec, że podobna koncepcja definiowania zasady neutralności obowiązuje współcześnie we Francji.

Wraz z kolejnymi wyrokami Sądu Konstytucyjnego, Rady Stanu i sądownictwa powszechnego można oczekiwać dalszych uściśleń w zakresie interpretacji zarówno belgijskiej postaci zasady neutralności, jak i wzrostu jej znaczenia tak w obszarze realizacji prawa do wolności religii w aspekcie indywidualnym, jak też relacjach Królestwa z Kościołem i instytucjami bezwyznaniowymi.

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem § B 9.6.

⁵⁴ Vanbellingen, „Laïcité à la belge”, 70.

⁵⁵ Ibidem.

Bibliografia

- Bribosia Emanuelle, Robin Medard Inghilterra, Isabelle Rorive, „Femmes voilées au travail face aux errements du droit de la non-discrimination: Observations relatives à l'arrêt du 12 octobre 2020 de la cour du travail de Gand (Achbita c. G4S Secure Solutions)” *Journal des tribunaux du travail*, nr 1393 (2021): 145-154.
- Christians Louis Léon, „Le financement des cultes en droit belge – Bilans et perspectives” *Quaterni di Diritto e Politica Ecclesiastica*, (2006): 83-106.
- Delgrange Xavier, Mathias El Berhoumi, „Pour vivre ensemble vivions dévisagés: Le voile integral sous le regard des juges constitutionnels belge et François” *Revue trimestrielle des droits de l'homme*, nr 99 (2014): 639-665.
- Dorssemont Filip, „La liberté de religion sur le lieu de travail et la Cour de Justice de l'Union européenne, retour au principe cuius regio, illius religio?” *Revue de droit comparé du travail et de la sécurité sociale*, nr 2 (2017): 96-111.
- Fontaine Daniel, *L'interdiction de l'abbatage rituel en Belgique inquiète juifs et musulmans à travers l'Europe*. <https://www.rtbef.be/article/l-interdiction-de-l-abbatage-rituel-en-belgique-inquiete-juifs-et-musulmans-a-travers-l-europe-10860235>.
- Laïcité organisée, CRISP asbl – Vocabulaire politique. <https://www.vocabulaire-politique.be/laicite/>.
- Pagotto Tania, „The „living together” argument in the European Court of Human Rights case-law” *Studia z Prawa Wyznaniowego*, 20 (2017): 9-34.
- Olivier Sophie Robin, „Neutraliser la religion dans l'entreprise?” *RTDEur. Revue trimestrielle de droit européen*, nr 2 (2017) 229-239.
- Sägesser Caroline, „Les cours de religion et de morale dans l'enseignement obligatoire” *Courrier hebdomadaire du CRISP*, nr 2140-2141 (2012): 5-60, https://www.cairn.info/load_pdf.
- Sägesser Caroline, „Les débats autour de l'interdiction de l'abbatage rituel” *Courrier hebdomadaire de CRIPS*, nr 2385 (2018): 5-48. <https://www.cairn.info/revue-courrier-hebdomadaire-du-crisp-2018-20-page-5.htm>.
- Schreiber Jean-Philippe, „La laïcité, au coeur du système belge” <https://www.cal-liege.be/salut-fraternite/98/la-laicite-au-coeur-du-systeme-belge/>.
- Steffens Eric, *Le bouddhisme reconnu en Belgique comme conception philosophique non confessionnelle*. <https://www.vrt.be/vrtnws/fr/2023/03/17/le-bouddhisme-reconnu-en-belgique-comme-conception-philosophique/>.
- Vanbellingen Leopold, *La neutralité de l'entreprise face de compatibilité en droits européen de la liberté de religion et de la non discrimination* (Bruksela: Bruylant, 2022). <https://journals.openedition.org/rdr/2288>.

Vanbellinghen Leopold, „Laïcité à la belge: vers une neutralité intrinséquement plurielle?” *Revue du droit des Religions*, 14 (2022). <https://doi.org/10.4000/rdr.1943>.
Zucca Lorenzo, „Lautsi: A Commentary on the Grand Chambre Cecision” *International Journal of Constitutional Law*, nr 1 (2013): 218-229. <https://doi.org/10.1093/icon/mos008>.

